

УДК 159.9:316.74:7

В. М. Успенський — здобувачОдеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної і соціальної психології**ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО ПОРТРЕТА
І ЗВОРОТНІ ЗВ'ЯЗКИ**

У статті приведена розроблена автором класифікація зворотних зв'язків, що впливають на трансляцію смислів в портреті, розглянуто спільну діяльність учасників процесу створення портрета, на схемах-моделях досліджено дію зворотних зв'язків на різних етапах створення портрета, на прикладах з практики російських художників-портретистів показані особливості дії зворотних зв'язків.

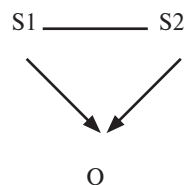
Ключові слова: портрет, процес, трансляція смислів, спільна діяльність, зворотні зв'язки, усталеність.

У образотворчому мистецтві портретний жанр є найскладнішим. І не дивно, адже «портретное искусство, — як пише С. С. Дашкова, — если к нему подойти с позиций закономерностей восприятия и понимания человека человеком, на первый взгляд может вообще показаться разделом психологии» [3, с. 267].

«Психология искусства, — відзначає В. В. Знаков, — занимает в отечественной психологии особое и вместе с тем парадоксальное место. При всеобщем неослабевающем интересе к этой области познания и сфере человеческого бытия в психологической литературе представлено удивительно мало экспериментальных и особенно теоретических исследований, посвященных научному анализу создания, а также восприятия и понимания людьми художественных произведений (курсив — В. У.)» [4].

Стаття присвячена теоретичному дослідженню дії зворотних зв'язків у процесі створення художником портрета з натури.

У процесі створення портрета має місце спільна діяльність декількох учасників: художника, моделі, замовника і значущих інших. Кожен з них сприймає модель і портрет по-своєму. Портрет є об'єктом діяльності, а всі люди, що взаємодіють при його створенні, — суб'єкти. Спільно розподілена предметна діяльність описується схемою [7]:

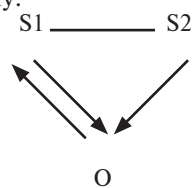
де: S1 і S2 — суб'єкти діяльності, O — об'єкт.

Ця схема відображає включеність процесу діяльності в процес спілкування і процесу спілкування в процес діяльності. Схема зберігається при участі в діяльності декількох суб'єктів. Посилаючись на експериментальні дані С. М. Джакупова, Д. А. Леонтьев пише, що в спільній діяльності формується спільний фонд смислових утворень. Ознака спільної діяльності — наявність у її учасників спільного мотиву. Відбувається «взаимная реконструкция партнерами по совместной дея-

тельности целей друг друга и их принятие, то есть включение в свою мотивационно-смысловую сферу» [7, с. 398]. При цьому відбувається передача вербальної і невербальної, переважно емоційної інформації, скорочення вербальних і активізація невербальних засобів спілкування [7]. При створенні портрета, як правило, спільний фонд смислових утворень формується в процесі роботи.

По аналогії з тим, як В. И. Слободчиков характеризує єдину розподілену предметну діяльність у взаєминах «дитина-дорослий» [7], ми можемо характеризувати спільну діяльність по створенню портрета. Відношення між учасниками діяльності тут сильно асиметричні: вся операціональна діяльність по створенню портрета належить художникові («своя рука — владика»), інші учасники процесу можуть впливати на процес тільки через нього. Відповідальність за результат лежить виключно на художнику, він у процесі роботи може врахувати думку іншого учасника, а може проігнорувати. Успіх формування спільного фонду смислових утворень і його використання в роботі багато в чому залежать від чуйності художника до думки інших і бажання по можливості ці думки прийняти до уваги. Н. Волков, що розглядав дію зворотних зв'язків в образотворчому мистецтві, пише: «Мнение критика и зрителя неизбежно изменяет взгляд художника на собственное произведение, заставляет его, подчиняясь в какой-то мере критике, ставить новые задачи или, протестуя против нее, острее решать прежние (1, с. 213). Байдужим до критики художник не буває. В. А. Серов говорив, маючи на увазі недостатню кваліфікацію, відсутність професійних знань у критиків: «Когда меня ругают, мне неприятно, когда меня хвалят, мне тоже неприятно» [6, с. 192].

Враховуючи сказане про спільну діяльність при створенні портрета, модифікуємо приведену вище схему:

де: S1 — художник, S2 — учасники процесу, O — портрет

Лівою стрілкою, направленою вниз, позначена операціональна діяльність художника, а правою — сприйняття портрета учасниками процесу.

Як бачимо:

- стрілка від O до S2 і далі — лінія від S2 до S1 — це перший ЗЗ, яким охоплена операціональна діяльність художника (ми назвали її зовнішньою);
- стрілка від O до S1 — це другий зворотний зв'язок — сприйняття художником результату своєї роботи (цей зв'язок ми назвали внутрішнім).

Енциклопедичний словник дає таке визначення зворотного зв'язку «Обратная связь — воздействие результатов функционирования какой-либо системы (объекта) на характер этого функционирования. Если влияние обратной связи усиливает результаты функционирования, то такая обратная связь называется положительной; если ослабляет — отрицательной» [10, с. 920].

Під «результатом функционирования» в нашому випадку ми розумітимемо портрет, що передає зовнішню і психологічну схожість з моделлю (художню цінність портрета ми не розглядаємо).

Серед зворотних зв'язків можна виділити «внутрішні» — «( )» і «зовнішні» — «( )», «позитивні» — «+» і «негативні» — «-» (позначення — наші). Дамо їм визначення.

Внутрішній ЗЗ — сприйняття портрета і оцінювання результатів роботи самим художником. Йому складно оцінювати власний твір, але «трудность прочтения собственного произведения еще значительнее в творческом процессе» [1, с. 212]. Тому велике значення мають зовнішні ЗЗ.

Зовнішній ЗЗ — надходження інформації про оцінювання результатів роботи художника іншими людьми, їх критика, зауваження, думки.

Враховуючи, що мистецтво — механізм трансляції смислів [7], можна говорити про канал передачі невербальної смислової інформації від художника глядачеві через портрет. Художник за рахунок ЗЗ має можливість поліпшити передачу інформації, зменшити спотворення і відкоригувати інформацію «на вході» при необхідності.

Негативний ЗЗ — отримання художником інформації про помилки і невідповідності в портреті, спотворення в передачі схожості і важливих для нього смислів, думки учасників, протилежні думці художника.

Позитивний ЗЗ — отримання художником інформації, що дозволяє йому затвердитися в правильності того, що він робить.

Розглянемо дію ЗЗ на різних етапах роботи над портретом.

I. Етап задуму.

Внутрішні ЗЗ (–) Приклад. У художника був намір написати парадний портрет. Але цей тип портрета не відповідає особі моделі. Художник вирішує робити камерний портрет.

(+) Якщо в тому ж прикладі розглянути випадок, коли модель — людина значна, її сприйняття світу оптимістичне, вона досягла свого акме в якійсь сфері, художник переконується в можливості створення парадного портрета. Уточнюючи свій задум, він вирішує написати «портрет-акме» [9].

Зовнішні ЗЗ (–) Художник виклав замовникові своє бажання зробити парадний портрет. Але його намір критикується або відкидається. Він коригує задум або відмовляється від написання портрета.

(+) Задум схвалений замовником, художник продовжив роботу.

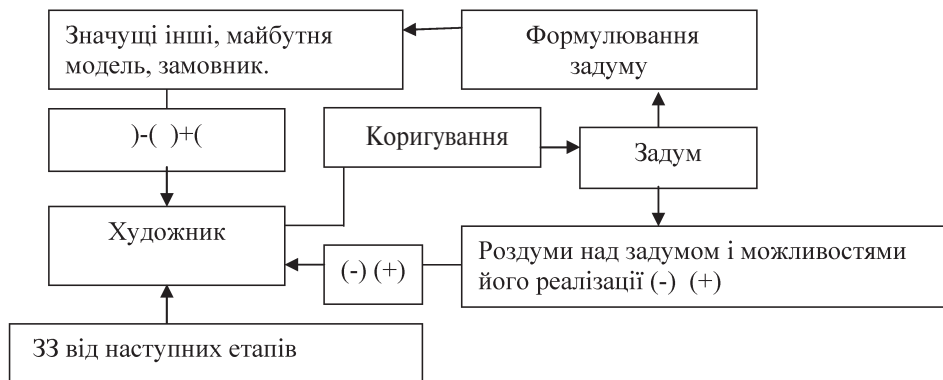

Рис. 1. Схема-модель дії зворотних зв'язків на етапі задуму

I. Початковий етап роботи над портретом

Відповідно до задуму художник будує композицію, робить підготовчий малюнок, наносить перший шар фарби — підмалювок. Важливо вибрати характерну для моделі позу і жест або вибрати їх такими, які необхідні для психологічної характеристики моделі. В. А. Серов іноді під час першого сеансу тільки придивлявся

до моделі [6]. В процесі роботи коригується задум залежно від можливості його втілення — (-).

Якщо необхідно, художник погоджує із замовником підготовчий малюнок або підмальовок —)-(і)+(. Наприклад, ознайомена з виконаним підмальовуванням К. А. Сомовим містрис Морган залишилася задоволена —)+([5, с. 301].

Буває, художник з моделлю обговорює позу, одяг. Так К. А. Сомов зробив перед початком роботи над портретом мадам Піттс [5, с. 296].

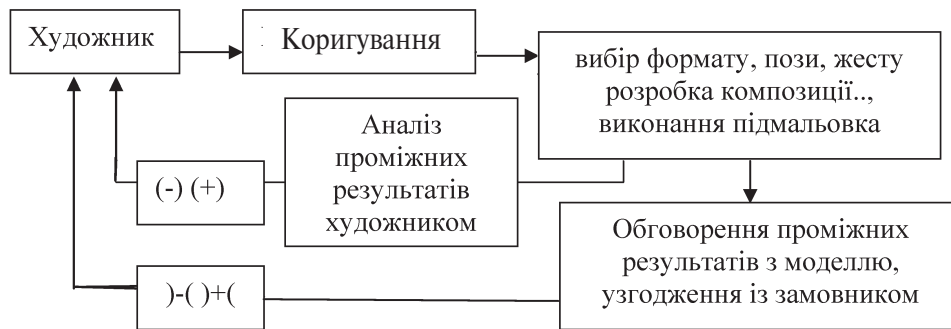

Рис. 2. Схема-модель дії зворотних зв'язків на початковому етапі

II. Середній етап роботи над портретом.

Внутрішні ЗЗ

(-) 1. Художник, у процесі роботи пізнаючи модель в результаті сприйняття її зовнішності і діалогу з нею, усуває неточності в передачі схожості зовнішньої і психологічної.

2. Відмітивши невідповідність традиціям зображення людини або формальним вимогам, що пред'являються до портрета, вносить виправлення.

(+) 1. Переконавшись, що проміжні результати відповідають задуму, художник продовжує роботу «в тому ж ключі».

2. Порушення вимог жанру і традицій відповідають настрою художника, надихаючи на «експеримент». В. А. Серов, порушуючи загальноприйняті композиційні схеми, виробив прийом — «зворотна композиція» [6, с. 75].

Зовнішні ЗЗ

)-(Замовник незадоволений — художник вносить виправлення до портрета —)-(. Або будучи твердо переконаним в правильності зробленого, продовжує роботу «в тому ж ключі». Виникає психологічна напруженість між художником і замовником — продуктивний конфлікт, стимулюючий творчу роботу художника.

)+(Портрет учасниками процесу оцінюється прихильно або захоплено. Художник отримує величезний позитивний емоційний заряд, який стимулює успішну роботу над портретом. Це те, що називають «восторги творчества». Але ось що писав філософ Л. Шестов: : «Восторги творчества! Пустые слова... <...> Творчество есть непрерывный переход от одной неудачи к другой. Общее состояние творящего — неопределенность, неизвестность, неуверенность в завтрашнем дне, издерганность...» [11, с. 73]. А ось думка Н. М. Полуектової (цит. по [8, с. 218]): «Человек, выбирающий творческий образ жизни, обрекает себя на постоянную и иногда мучительную борьбу с сидящим внутри него страхом, экзистенциальной тревогой, на то, чтобы быть открытым миру, жить без психологических защит».

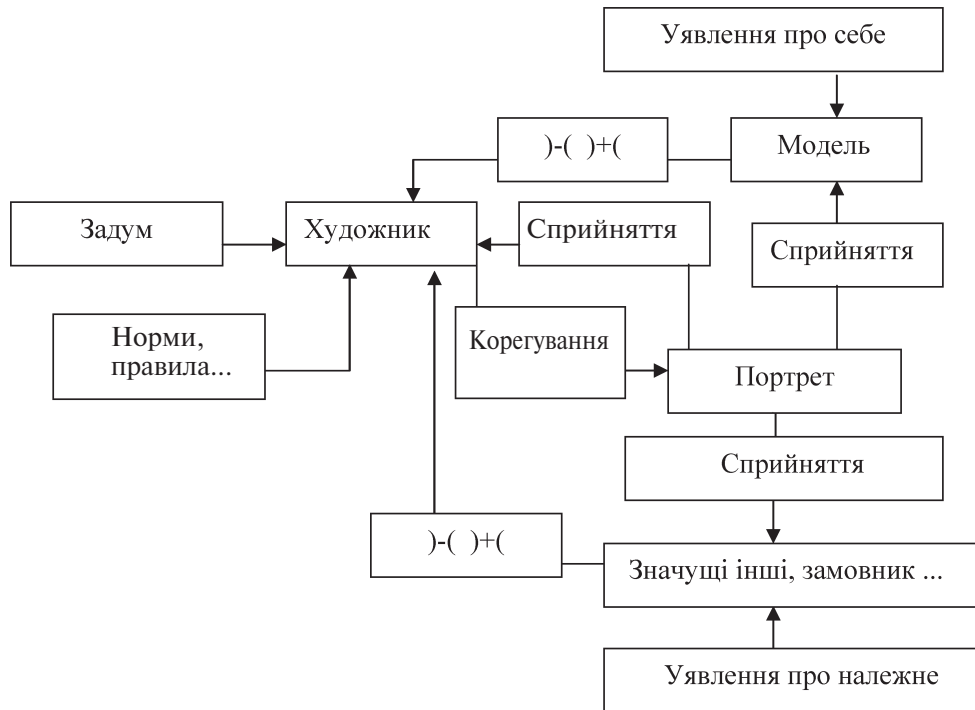

Рис. 3. Схема-модель дії зворотних зв'язків на середньому етапі

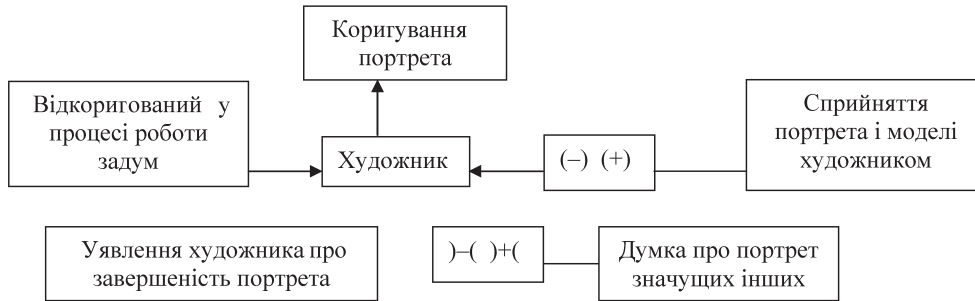
IV. Завершення роботи над портретом.

Досить важким є вибір моменту, коли портрет можна вважати завершеним. Можливі різні варіанти. Наприклад, В. А. Серов хотів продовжувати роботу над портретом М. Симонович, але вона вирішила, що портрет готовий, і припинила позування [6]. Тут маємо —)—(.

Трапляється, що робота завершена, але замовник незадоволений портретом. Наприклад, С. Айзман від свого портрета, написаного К. А. Сомовым, відмовився, заплативши частину гонорару —)—(. Сомов вирішив, що це справедливо [5, с. 584] — (-).

Буває: замовник задоволений роботою, а художник ні. І. І. Левітан був в захопленні від свого портрета, що вважається шедевром, —)+(. Але автор — В. А. Серов був незадоволений [6] — (-). Невідомо, хто був ініціатором завершення роботи, але якби вона продовжувалася, то під впливом (-) Серов продовжував би удосконалювати портрет далі.

Пред'явлення портрета замовникові — складний і відповідальний етап. Портрет С. Айзмана у К. А. Сомова приймала вся сім'я замовника. Дружині портрет не сподобався — художник «не передал сутності її супруга, дал йому другой тип» [5, с. 353] —)—(. С. Айзман прийняв портрет доброзичливіше —)+(. Але головне — портрет не подобався самому художникові — (-).

Мал. 4. Схема-модель дії зворотних зв'язків на завершуючому етапі

V. Етап існування портрета як готового твору.

До художника доходять суперечливі відгуки глядачів про портрет. Щось він може врахувати в подальших роботах. Сам художник, як правило, роботою незадоволений — (—) (прикладі — В. А. Серов і К. А. Сомов [5; 6]).

Оцінка портрета публікою відбувається на виставках. К. Сомов пише: «этот художник не станет настоящим мэтром портрета... После его выставки <...> ни одна собака не явилась к нему» (не поступило замовлень —)—( ) [5. с. 351]. А ось З. Серебрякова після своєї виставки замовлення отримала —)+([5. с. 353].

М. А. Врубель приходив з фарбами на виставку і продовжував вносити виправлення до картини прямо там [2] — (—), а може бути і)—(.

Усталеність і неусталеність процесу

Введемо поняття «усталеність» — «⊥» і «неусталеність» — «⊤» (позначення — наші). Вважатимемо процес усталеним, якщо під впливом зворотних зв'язків художник поступово покращує портрет (підвищується зовнішня і психологічна схожість). Під неусталеним процесом розумітимемо різке реагування художника на дію ЗЗ, поправки, що вносяться, то покращують, то погіршують портрет, в результаті — відхід від «правильного шляху», що приводить до невдачі або відмови художника від продовження роботи із-за неможливості її продовжувати у зв'язку з психологічними причинами.

Схожість

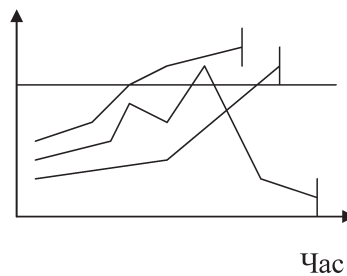

Рис. 5. Графіки, що ілюструють хід процесу створення портрета: вище за горизонтальну лінію схожість упевнено визначається всіма глядачами; верхня ламана лінія — «⊥»; середня і долішня лінія — «⊤»; вертикальні зарубки — припинення роботи; точки перелому ліній відображають дію ЗЗ

Н. Волков писав: «И похвала, и резкая критика могут как обогатить творческий процесс, так и искривить и оборвать его» [1, с. 213]. Приведемо приклади.

1. Художник, побачивши позитивні результати роботи, увійшов до стану ейфорії від успіху. Він не може об'єктивно оцінити результат і здійснює помилку за помилкою, віддаляючись від «правильного шляху». Результат — невдача. У цьому виявляється дестабілізуючий вплив (+), процес — «Т».

2. Такий же вплив може бути і від)+(. Припустимо, що представники референтної групи художника некомпетентні в портретному мистецтві або під впливом установки оцінюють все зроблене художником тільки позитивно. Повіривши цим оцінкам, художник віддалятиметься від «правильного шляху», що приведе його до невдачі. Процес — «Т».

Дестабілізувати процес може і)-(. Якщо художник знаходиться на «правильному шляху», а усі одноставно негативно оцінюють його роботу, він може внести виправлення, зіпсувавши роботу, або взагалі відмовитися від її продовження, дійти до відчаю (процес «Т»).

Можливий випадок, коли)-(несе образливий смисл для художника. Приведемо приклад. У процесі роботи над портретом О. М. Горького до В. А. Серова дійшов відгук моделі про портрет: «Серов меня делает похожим на дьячка». Художник роботу припинив, тому що «никаких суждений от природы не терпел» [6, с. 317].

Ми розглядали дію зворотних зв'язків окремо. Але в реальності різні ЗЗ можуть діяти одночасно в різних поєднаннях. Часто художник сам організовує процес, «відключаючи» або «включаючи», коли необхідно, канали різних видів ЗЗ.

Розроблена класифікація зворотних зв'язків і схеми-моделі процесу створення портрета можуть знайти застосування в теоретичних дослідженнях процесу створення витворів мистецтва в психології, в методичних розробках в області педагогіки, в мистецтвознавстві при дослідженні історії створення творів.

Розгляд схем-моделей приводить до висновку — процес, що складається з багатьох сеансів з натури, в загальному випадку ефективніший, ніж короточасна робота, зроблена за один сеанс, і може привести до кращих результатів. Підтвердження цьому — творчість видатних портретистів, на роботи яких ми посилалися — В. А. Серова і К. А. Сомова.

Література

1. Волков Н. Процесс изобразительного творчества и проблема обратных связей // Психология художественного творчества: хрестоматия. — Минск: Харвест, 2003. — С. 19–213.
2. Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике / Вступит. Статья Э. П. Гомберг-Вержбинской, Б. Н. Подкопаевой. — Изд. 2-е, испр. и доп. Л.: Искусство, 1976. — 383 с.
3. Дашкова С. С. Историко-психологическое содержание изобразительного искусства и духовное обещание. / Мир психологии. — 2005. — № 2 (42). — С. 255–271.
4. Знаков В. В. Психология понимания: проблемы и перспективы. — М.: Издательство «Институт психологи РАН», 2005. — 448 с.
5. Константин Андреевич Сомов: Письма. Дневники. Суждения современников / Сост., вступ. статья и примеч. Ю. Н. Подкопаевой и А. Н. Свешниковой — М.: Искусство, 1979. — 624 с. — (Мир художника).
6. Копшицер М. И. Серов. Серия «Жизнь в искусстве». — М.: Искусство, 1967. — 520 с.
7. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — 2-е, испр. изд. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.

8. Леонтьев Д. А. Пути развития творчества: личность как определяющий фактор // Воображение и творчество в образовании и профессиональной деятельности: Материалы чтений памяти Л. С. Выготского: Четвертая Международная конференция. — М.: РГГУ, 2004. — С. 214–223.
9. Подшивалкина В. И., Успенский В. Н. Имидж человека в период расцвета и особенности его отображения в портретном искусстве // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський зб. наук. праць. — Одеса: Астропринт, 2008. — Вип. 39–40. — С. 64–76.
10. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.) — М.: Советская Энциклопедия, 1981. — 1600 с. с илл.
11. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности / Опыт адогматического мышления (История российской культуры). — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. — 216 с.

В. Н. Успенский — соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ПОРТРЕТА И ОБРАТНЫЕ СВЯЗИ

Резюме

В статье приведена разработанная автором классификация обратных связей, влияющих на трансляцию смыслов в портрете, рассмотрена совместная деятельность участников процесса создания портрета, на схемах-моделях исследовано действие обратных связей на разных этапах создания портрета, на примерах из практики русских художников-портретистов показаны особенности действия обратных связей.

Ключевые слова: портрет, процесс, трансляция смыслов, совместная деятельность, обратные связи, устойчивость

V. Uspensky — competitor

Odessa national university by name of I. I. Mechnikov
department of general and social psychology

PROCESS OF CREATION|MAKING| OF GRAPHIC PORTRAIT AND FEEDBACKS

Summary

The classification of feed-backs, influencing on the translation of senses in a portrait by the author developed is given in the article. Joint activity of participants creating the portrait is considered here too. The action of feedbacks on different stages of creating the portrait is probed on charts-models. The peculiarities of feedbacks' actions are shown on examples from the practices of the Russian artists-portrait-painters.

Key words: portrait, process, translation of senses, joint activity, feedbacks, stability.